

Məti OSMANOĞLU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: osmanogm@yahoo.com

ORCID ID: 0000-0002-8875-0214

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2026.1.78>

XRİSTİAN AYİNİNDƏ YAŞAYAN TÜRK TARİXİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, Qafqaz, gürcü folkloru, ritual yaddaşı, xristian mərasimləri

ABSTRACT

TURKIC HISTORY PRESERVED IN CHRISTIAN RITUALS

This article analyzes ritual memory within the context of cultural and historical continuity, drawing on the notes of 19th-century European and Russian authors as well as examples of Georgian folklore. Adopting a linguo-anthropological approach to the historical status of the Azerbaijani language in the Caucasus, the study's primary innovation lies in identifying the dominant role of Azerbaijani in Christian rituals (specifically in feast and celebratory ceremonies), a language that served as the regional *lingua franca* for centuries.

Based on linguistic facts of Turkic origin preserved in Christian rites and the names of several ancient temples in the region, the author posits that the Turkic community of the Caucasus was an active participant in the Christian milieu prior to the adoption of Islam. According to the author, following the transition to Islam, the Azerbaijani Turkic community abandoned certain ritual practices involving alcohol, while these same rituals were preserved in their original form by other peoples inhabiting the same geographical space. The article also provides a critical examination of modern distorted interpretations of ritual memory. It concludes that ritual memory, passed down through generations, serves as the most credible evidence of the historical dominance of the Azerbaijani language in the Caucasus and the shared spiritual heritage of the region's peoples.

Keywords: Azerbaijani language, Caucasus, Georgian folklore, ritual memory, Christian ceremonies.

РЕЗЮМЕ

ТЮРКСКАЯ ИСТОРИЯ, СОХРАНИВШАЯСЯ В ХРИСТИАНСКИХ РИТУАЛАХ

Данная статья посвящена анализу ритуальной памяти в контексте культурно-исторической преемственности на основе записок европейских и русских авторов XIX века, а также образцов грузинского фольклора. Основная новизна исследования, рассматривающего исторический статус азербайджанского языка на Кавказе с лингво-антропологической точки зрения, заключается в выявлении доминирующей роли азербайджанского языка в христианских ритуалах (особенно в застольных и праздничных обрядах), который на протяжении столетий выполнял функцию языка межнационального общения (*lingua franca*) в регионе.

Опираясь на сохранившиеся в христианских обрядах языковые факты тюркского происхождения и древние названия храмов региона, автор выдвигает тезис об активном участии тюркского сообщества Кавказа в христианской среде до принятия ислама. Согласно автору, после принятия ислама азербайджанское тюркское сообщество отказалось от некоторых обрядовых ритуалов, сопровождавшихся употреблением алкоголя, в то время как другие народы, представляющие ту же географическую среду, сохранили эти ритуалы в их первоначальном виде. В статье также критически рассматриваются современные искаженные интерпретации ритуальной памяти. Подчеркивается, что передаваемая из поколения в поколение ритуальная память является наиболее достоверным доказательством исторического доминирования азербайджанского языка на Кавказе и общего духовного прошлого народов региона.

Ключевые слова: азербайджанский язык, Кавказ, грузинский фольклор, ритуальная память, христианские обряды.

Ana dili qədər doğma. Alman yazıçısı və alimi Fridrix Martin fon Bodens-
ted 1844-cü ildə İrəvana səfəri zamanı burada müşahidə etdiyi faktlardan biri də erməni məclislərinin Azərbaycan türkcəsində aparılması olmuşdu. O qeyd edirdi ki, süfrə arxasında əyləşənləri əyləndirən aşıq oxuduğu mahnıları və danışdığı əh-
valatları Azərbaycan türkcəsində (o vaxt Rusiya tərəfindən müəyyənləşdirilmiş rəsmi terminologiyaya görə “tatar dilində”) ifa edirdi: “*Bu dil ermənilər üçün ana dilləri qədər doğmadır. Hətta bu xalqın mahnılarının böyük əksəriyyəti tatar dilində yaranıb*” [2, s.175]. F.Bodenştedtin qeydlərindən aydın görünür ki, XIX əsrdə Azərbaycan dili Qafqazın müxtəlif xalqları arasında ortaq ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də folklorun və kollektiv yaddaşın əsas kodlaşdırıcı mənbəyi idi. Bu fikri təsdiqləyəcək maraqlı faktlardan biri də sırf xristian mühitinə aid içki məclislərində erməni və gürcülərin mütləq şəkildə icra etdikləri ritualdır. “...əvvəlki süfrə təsvirlərimdə təkcə Ermənistanda deyil, Gürcüstanda da hər içki məclisini səciyyələndirən qeyri-adi bir adəti xatırlatmağı unutmuşam. İçki içən qədəhi dodağına aparmazdan əvvəl “Allah verdi!” deyər səslənir. Yanındakı “Yaxşı yol!” deyər cavab verir” [2, s.163-164].

F.Bodenştedtin almanca mətnə Azərbaycan dilində işlətdiyi “Allah verdi!” və “Yaxşı yol!” ifadələri onun diqqətini etnoqrafik detal kimi çəkmişdi. Əslində, bu adət tarixi daha düzgün başa düşmək üçün mədəni ayin və davranış norması kimi daha çox maraq doğurur. Kənar müşahidəçinin qeydə aldığı bu fakt həmin dövrdə Azərbaycan türkcəsinin Qafqazda ortaq ünsiyyət vasitəsi olmaqdan çıxaraq daha fərqli bir funksiya yerinə yetirdiyini, ritual yaddaşının daşıyıcısı olduğunu göstərir. Məclis ədəb-ərkanına aid “Allah verdi!” və “Yaxşı yol!” ifadələrinin etnik mənsubiyyətin fəvqünə yüksələrək regional davranış koduna çevrildiyini, müqəddəs ayin kimi Qafqazın xristian xalqlarının kollektiv hafizəsində qorunduğunu və ilkin mənasını təhrif olunmadan saxladığını görürük.

İnsanların həyatında kollektiv yaddaşın daşıyıcısı kimi mövcud olan bu ifadələr XIX əsrdə yaddaşın “arxivində” deyil, gerçək həyatda performativ səviyyədə yaşadılırdı. “Performativ səviyyə” deyərək nəzərdə tutduğumuz odur ki, bir məlumat və ya söz sadəcə insandan-insana ötürülmür, canlı icra, sosial iştirak və təkrar vasitəsilə yaşanılır, toplumun yaddaşında təkrarlana-təkrarlana qorunur və tarix boyunca hər dəfə icra edilərkən “indiki zaman” aktına çevrilir.

“Allah verdi!” və “Yaxşı yol!” kimi ifadələr nitqin məzmunu baxımından o qədər böyük maraq kəsb etməsə də, məclisin gedişatını, başlanğıc və davam formullarını müəyyənləşdirən rituallaşmış akt vəzifəsini yerinə yetirir. Beləliklə, bu sözlər deyilməklə deyil, yaşanmaqla, icra edilməklə məna qazanır; “Allah verdi!” və “Yaxşı yol!” öz mənasını ritualın yerinə yetirilməsi prosesində tapır və hər dəfə məclisdə iştirak edən şəxslərin hafizəsində yenidən canlanıb hərəkətə gəlir, fəaliyyətə çevrilir. Öz milli-etnik mənşəyinin fəvqündə olan “Allah verdi!” və “Yaxşı yol!” kimi ifadələr dil vahidi olmaqdan daha çox mədəni yaddaşın gizli kodları kimi ortaya çıxır: onlar təkrar vasitəsilə yaşayır, icra və iştirak sayəsində məna qazanır.

Mədəni yaddaşın simvollarından danışarkən bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan xalqı Qafqazda təkcə islam mədəniyyətinin deyil, həm də yerli xristian irsinin (xüsusilə Qafqaz Albaniyası kontekstində) daşıyıcısıdır. Azərbaycan dilinin regionda ritual və kollektiv davranış kodu kimi qəbul olunması bu xalqın tarixində iz buraxmış xristian yaddaşının dildə yaşamasının göstəricisi kimi izah oluna bilər. Ritualın Azərbaycan dilində yerinə yetirilməsi isə xristianlıq dövründə də **bu dilin Qafqazda hegemon mövqedə olduğuna dəlalət edir.**

Mənə elə gəlir ki, Qafqazın xristian xalqlarının kollektiv yaddaşında nəsildən-nəslə ötürülərək bu günə qədər yaşadılan ritual məzmunlu söz və ifadələrə Qafqazda hələ də öz sirlərini qoruyan, etnik mənsubiyyəti mübahisəli olan qədim Alban məbədləri qədər ciddi və diqqətli yanaşılmalıdır. Çünki bu cür ifadələr tarixi şüurun, etnik yaddaşın və dini-mədəni kimliyin müqəddəsləşdirilmiş sirlərindən soraq verir. Həmin sözlərin yaddaşda qalması da müqəddəsləşdirilməsi, ehkama çevrilməsi ilə bağlı ola bilər. Alban məbədləri mədəni irsin daşda donmuş yaddaş abidəsi olduğu kimi, ritual səciyyəli sözlər onun dilə hopmuş, yaşayan, canlı şəkildə mövcud olan və nəsildən-nəslə ötürülən formasını təmsil edir. Bir incəlik də var ki, *sözün etnik mənsubiyyətini sübut etmək daş abidənin hansı etnosa mənsub olduğunu sübut etməkdən daha inandırıcıdır...*

Qafqazdakı türk etnosu tərəfindən İslam dininin qəbulundan sonra bu ifadələr mənsub olduqları xalqın dilindən və gündəlik həyatından silinsə də, eyni coğrafiyada məskunlaşan digər etnosların dilində və ritual təcrübəsində yaşamağa davam etmişdir. Bir xalqın yaddaşından silinmiş ayini başqa xalqlar özləri də fərqiində ilkin halında yaşadırlar. Bu isə o deməkdir ki, silinmiş və ya dəyişdirilmiş yaddaşın özü ritual mənşəli ifadələr vasitəsilə tarixə meydan oxuyur, zamana qarşı müqavimət göstərir və varlığını ilkin etnik-mədəni kimliyi qoruyan dil abidəsi kimi saxlayır.

F. Bodenstedtin müşahidəsinə görə, Qafqazın xristian əhalisinin (o cümlədən ermənilərin) şablon süfrə duaları *“Allah verdi!”* və *“Yaxşı yol!”* kəlmələri ilə Azərbaycan dilində başlayır, şənlük mərasimləri zamanı isə buna mütləq bir məclis norması kimi əməl edilir: *“Adi həyatda bu ifadələr şablon bir süfrə duası kimi işlədilir; lakin əgər bayram məclisində daha özəl nəsa demək istəsən, ən azından müqəddimə kimi mütləq “Allah verdi!” kəlməsi işlədilməlidir...*

Məsələn:

*Allah werdy!
Gott gab den Wein
Zur Labung unsrer Seele,
Zur Stärkung unserm Magen!*

Und:

*Jachschi Jol!
Gut fließ er ein
In Deine durst'ge Kehle,
Mög' er Dir wohl behagen!*

*Allah verdi!
Tanrı bizə şərabi verdi –*

Ruhumuzu təzələmək,
Mədəmizi bərkitmək üçün!

Və:

Yaxşı yol!
Şərab axsın
Susamış boğazına,
Ləzzət gətirsin! [2, s.164].

Ritualın məzmununu aydınlaşdırmaq üçün misal kimi göstərdiyimiz bu şeir parçasından görünən odur ki, “Allah verdi!” və “Yaxşı yol!” ifadələri duanın bir forması, sakral giriş və bağlanış formulu kimi təqdim olunur. Sakral giriş və bağlanış formulu dedikdə, müqəddəs və ya ritualaşdırılmış mətnlərdə, dua səciyyəli ifadələrdə istifadə edilən və həmin nitqi ilahi məqama bağlayan başlanğıc və son kəlmələr nəzərdə tutulur. Bu cür ifadələr, sadəcə dil vahidləri olmayıb, ritualın struktur komponenti, mərasimin başlanmasını və ya tamamlanmasını simvolizə edən çağırışlardır. Məsələn, islam dinində duanın və ya hər hansı bir işin əvvəlində “Bismillah” (Allahın adı ilə), sonunda “Əlhəmdülillah” (Allaha şükür olsun) deyilməsi müqəddəs bir sxem təşkil etdiyi kimi, eyni məntiqlə Qafqazdakı xristian şənləklərində “Allah verdi!” ifadəsi də şərab duasının başlanğıcı, “Yaxşı yol!” isə onun tamamlayıcı elementidir.

Onu da qeyd etmək ki, F.Bodenstedt “Şərqdə min bir gün” əsərində süfrə duasına misal kimi verdiyi şeir parçasını özünün “Allah verdi” şeiri ilə tamamlayıb [2, s.164]. Romantik oriyentalist üslubda yazılmış həmin şeirin poetikası xristian ritualı ilə Şərq divan ədəbiyyatının “gül”, “bülbul”, “şərab”, “ləb” kimi işlək obrazlarını bir araya gətirir.

Gürcü xalqının yaddaşı nə deyir? Bəs uca Yaradıcının adının Azərbaycan dilində anıldığı bu xristian adətinin necə yarandığı, haradan əmələ gəldiyi barədə xristian xalqlarının özlərinin izahı və yozumu necədir? Bu suala cavab axtararkən 1903-cü ildə Tiflisdə nəşr edilmiş “Бесъ Кавказ” (Bütün Qafqaz) adlı illüstrasiyalı sorğu və ədəbiyyat məcmuəsində verilmiş bir gürcü əfsanəsinin mətni ilə qarşılaşdım. Redaksiya qeydində Rusiya hökumətinin Tiflisdə nəşr etdirdiyi rəsmi “Кавказ” qəzetindən götürüldüyü göstərilən bu mətn elmi baxımdan son dərəcə böyük əhəmiyyət daşıyır.:

Allah verdi
(Əfsanə)

Xristian erasının IV əsrinin dan yerində dünya və məhəbbət təlimi (xristianlıq – M.O.) Qafqaz ölkələrinə də nüfuz etməyə başladı. Onun uğurla yayılmasına yerli bütprəstlərin xristianlara qarşı fanatik nifrəti ciddi maneələr törədirdi. VI əsrin əvvəllərində Kaxetiyanın zalım və intiqamçı knyazı xristian Gürcüstan ilə müharibə aparırdı və Qremi şəhərini mühasirəyə almışdı.

Mühasirədə olanların vəziyyəti ağır idi. Ərzaq ehtiyatları tükənmiş, şəhərdə aclıqdan tif xəstəliyi yayılmağa başlamışdı; kənardan kömək gözləmək mümkün deyildi və mühasirədə qalanlar ümidlərini yalnız Allahın mərhəmətinə bağlamışdılar.

Bu zaman Konstantinopoldan missioner kimi göndərilmiş on üç mömin kişi Qafqaza gəlib çıxdı. Müqəddəs həyat sürən bu kişilərin əksəriyyəti suriyalı idi,

bütpərəst Qafqaz tayfaları arasında Allah kəlamını təbliğ etmək üçün gəlmişdilər. Onlara Müqəddəs Qriqori bələdçilik edirdi.

Müharibə xristianların vəziyyətini xüsusilə ağırlaşdırmışdı; çünki onlar Kaxetiya knyazının əlinə düşdükdə amansız rəftara məruz qalırdılar. Buna görə də Müqəddəs Qriqori Martqobi meşəsində gizlənmişdi.

Knyaz vaxtaşırı əyləncə üçün ova çıxardı.

Bir dəfə ov zamanı knyazın şahini bir göyərçini təqib edərək meşəyə uçdu və geri qayıtmadı. Axtarışa göndərilən adamlar geri dönüb knyaza bildirdilər ki, meşədə dizləri üstə oturmuş bir adam görüblər, şahinlə göyərçin də sakitcə ona sığınmış. Knyaz eşitdiyinə inana bilmədi və bu möcüzəni öz gözləri ilə görmək istədi.

O, Müqəddəs Qriqorinin yanına gələrkən gördüyü mənzərədən heyratə gəldi və qarşısındakının əməlisələh bir insan olduğunu anladı. Ondən xəstə oğlunu sağaltmağı xahiş etdi və ona söz verdi ki, bunun müqabilində xristianlığı qəbul edəcək.

Müqəddəs Qriqori gənc knyazın sağalması üçün dua etməyə razı oldu. Bununla yanaşı, knyazdan Qremi şəhərinin mühasirəsini götürməyi xahiş etdi və qabaqcadan xəbərdarlıq elədi ki, knyaz mühasirəni götürmədiyi halda məğlubiyyətə uğrayacaq.

Buna baxmayaraq, inadkar Kaxetiya knyazı Qremi mühasirədə saxlamaqdan imtina etmək istəmədi. Lakin elə bu vaxt müttəfiq tayfanın qoşunu özünü mühasirədə olanların köməyinə çatdırdı; knyaz tamamilə məğlub edildi və dəstəsinin qalıqları ilə Kaxetiya qaçdı.

Evdə onu böyük sevinc gözləyirdi. O, uşaqlıqdan şikəst olan oğlunu sapsağlam, bütün xəstəliklərdən xilas olmuş gördü. Sevinən knyaz sözünün üstündə durdu. Müqəddəs Qriqorini dəvət etdi ki, knyaz ailəsini və bütün xalqı xaç suyuna salsın. Vəftiz mərasimi başa çatdıqdan sonra Müqəddəs Qriqori knyaza şərabla dolu camı uzadaraq dedi: **“Allah verdi”**, yəni Tanrı bəxş etdi.

Bu hadisədə iştirak edən xalq isə ucadan səsləndi:

“Yaxşı yol”, yəni yolun açıq olsun.

O uzaq zamanlardan bu günə qədər bu iki kəlmə Qafqazda süfrə başında şərab içənlər tərəfindən adət kimi işlədilir” [4, s.46].

Qeyd edək ki, məcmuədə rus dilində dərc edilmiş mətnə **“Allah verdi”** və **“Yaxşı yol”** ifadələri Azərbaycan dilində saxlanılıb, qarşısında rusca şərh verilib. Bu mətnə xristian gürcülər öz dini yaddaşındakı sakral süfrə təcrübəsinin haradan gəldiyini türk-Azərbaycan ifadəsi ilə əsaslandırır. Başqa sözlə desək, bu mətnə Qafqaz xristianlığının ritual diskursu türk dilində danışır.

Biz əfsanə mətnini tarixi istinad mənbəyi kimi qəbul etmək fikrində deyilik. Onu da təəssüflə vurğulamaq yerinə düşər ki, XIX əsrdə Rusiya imperiyasının Qafqazdakı xristian xalqların, xüsusilə ermənilərin tarixi ilə bağlı yürütdüyü siyasət, demək olar ki, başdan-başa uydurma əfsanələr üzərində qurulmuşdur.

Azərbaycanlıların deyil, kənar bir xalqın yaratdığı və əsrlər boyu yaddaşında yaşatdığı bu əfsanədə tarix baxımından maraqlı doğuran məqamlardan biri gürcü xalqının yaddaşında xristianlığın Qafqaza gəlişində Azərbaycan dilinin, türk etnosunun iştirakının qalmasıdır. Mətnə belə nəticə çıxartmaq olur ki, gürcülərin Kaxetiya adlandırdıqları ərazi qədimdə türklərin yaşayış məskəni imiş və buradakı

qeyri-xristian türklərlə onların qonşusu olan gürcülər arasında dini rəqabət mövcud imiş: din ayrılığı qonşu icma ilə gürcülər arasında münaqişə yaranmasına səbəb vermiş. Kaxetiya əhalisinin mövqeyinin daha güclü olduğu həmin rəqabət bu ölkənin xristianlığı qəbul etməsi ilə aradan qalxıb. Bu məndə hadisələrin cərəyan etdiyi məkanda erməni toplumunun varlığına dəlil olacaq hər hansı bir nişanə, eyham yoxdur.

Daşların dili olsaydı... Tarixin paradokslarından biri də hazırda Kaxetiyada, Alazan çayının vadisində Telavi şəhəri yaxınlığında Allahverdi (gürcüce Alaverdi) monastırının mövcud olmasıdır. 1845-ci ildə Tiflisdə nəşr edilmiş «Кавказский календарь» toplusunda bu məbəd haqqında maraqlı bir oçerk çap olunub. Orada məbədin təməlinin buraya 445-ci ildə Suriyadan gəlmiş 13 müqəddəs atadan biri olan Müqəddəs İosif – Allahverdili İosif tərəfindən qoyulduğu göstərilir. Sonradan 892-ci ildə Kaxetiyanın ilk hökmdarı Kirik bu məbədi yenidən inşa etdirmiş, indiki halına gətirmişdir. *“Allahverdi məbədi ilkin olaraq Böyük Əzabkeş və Müzəffər Müqəddəs Georginin adına inşa edilmişdi”*. [5, s.147]

“Кавказский календарь”da nəşr edilmiş tarixi oçerkdə maraqlı bir mərasim – hər il sentyabr ayında məbəddə keçirilən “Allahverdi bayramı” haqqında da yığcam məlumat verilib.

“Allahverdi bayramına xalqın toplaşması qeyri-adi olur.

Burada hər iki cinsdən 15 mindən 20 min nəfərədək adam yığılır. Axşamdan səhərə qədər oyaq qalmaq və ya dan atmaq mahnıları oxunmağa başlayır.

Bu, xristianlığın ilk əsrlərinə aid mərasimlərin qədim qalıqlarıdır; gürcü kilsəsi tərəfindən əhkam kimi qorunub saxlanan, xristianların qulağı üçün bəzən heç də xoş olmayan mahnılarla müşayiət olunur.

Əlbəttə, bu ənənələri pravoslavlığın nuru altında tədricən aradan qalxmaqda olan bütpərəstlik dövrlərinə aid etmək lazımdır; pravoslavlıq bu diyarda pravoslav rus xalqı tərəfindən böyük qüvvə ilə möhkəmləndirilir.

Bu xristian bayramında təkcə pravoslav gürcülər iştirak etmirlər. Qriqoryan ermənilər, ləzgilər, didoqlar, müsəlmanlar və hətta Kaxetiyada məskunlaşmış tatarlar (Azərbaycan türkləri – M.O.) da Kaxetiya ziyarətgahına eyni qaydada nəzirlərlə gəlirlər.” [5, s.150]

Burada çox aydın nəzərə çarpan üç məqama diqqət yetirilməlidir:

1. Kaxetiyadakı Allahverdi məbədi XIX əsrin ortalarında yəni yalnız pravoslav gürcülərin ziyarətgahı deyildi, həmin ərazinin bütün xalqları, o cümlədən müsəlman türklər buraya ziyarətə gəlirdilər.

2. Axşamdan səhərə qədər oxunan bəzi şənlik mahnıları öz məzmununa görə pravoslav gürcülərin “qulağına xoş gəlməyən” mahnılar idi.

3. Rus xalqı tərəfindən Qafqazdakı bir sıra qədim ənənələr aradan qaldırılıb, mərasim və ayinlər pravoslavlaşdırılırdı.

Gürcüstandakı Allahverdi məbədi

Tarixin başqa bir paradoksu da indiki Ermənistan ərazisində də Allahverdi – Alaverdi şəhərinin olması və şəhər yaxınlığında eyniadlı monastırın mövcudluğu. Hazırda ermənilər həmin məbədi Sanain monastırı adlandırırlar, halbuki məbəd yaxın tarixə qədər **Allahverdi monastırı** adını daşıyıb.

Ermənistanda Allahverdi şəhəri yaxınlığındakı məbəd

“Весь Кавказ” məcmuəsində nəşr edilmiş, tam mətninin tərcüməsini verdiyimiz gürcü əfsanəsinə görə, Qafqaz xristianlarının süfrə başında işlətdikləri, sırf türk mənşəli *“Allah verdi”* və *“yaxşı yol”* ifadələri, başqa sözlə, süfrə duası Müqəddəs Qriqoridən gəlir... Gürcü əfsanəsində suriyalı 13 müqəddəs atanın başçısının Müqəddəs Qriqori olduğu göstərilir.

Burada iki adın çəkildiyinin fərqi olmalıyıq: Müqəddəs Qriqori və Müqəddəs Georgi. Bu adların ikisi də Qafqaz xristianlığının tarixində mühüm yer tutur.

“VI əsrdə Qriqori bütün Qafqazın maarifçisi olur, yerli missionerlər isə onun həmməsləklərinə çevrilirlər. Üç kilsənin – erməni, gürcü və alban kilsələrinin rəsmi konsepsiyası Müqəddəs Qriqorinin həyat hekayətinin yunan və ərəb versiyalarında təqdim edilmişdir. Movses Xorenatsi və Lazar Parpetsidə Qriqori yalnız ümumerməni maarifçisi kimi deyil, həm də yeni dinin bütün Qafqaz ərazisi hüdudlarında yayıcısı kimi təqdim olunur”.

[Святой Григорий – Просветитель не только Армении, но и всего Кавказа. <https://www.armmuseum.ru>]

Bizə maraqlı görünən bu iki adın – Müqəddəs Qriqorinin və Müqəddəs Georginin adlarının fərqli ərazilərdə *“Allahverdi”* toponimi ilə xatırlanmasıdır: Ermənistan ərazisindəki Allahverdi şəhəri yaxınlığındakı məbədin təməlinin Müqəddəs Qriqori tərəfindən qoyulduğu, Gürcüstan ərazisindəki Allahverdi məbədinin Müqəddəs Georginin adına inşa edildiyi göstərilir.

Məsələnin ən maraqlı tərəfi isə budur ki, müsəlman mənbələrində adı Cərciz peyğəmbər kimi keçən Müqəddəs Qriqorinin tarixən təkallahlılığı təbliğ etmək üçün Qafqaza gəlişi azərbaycanlıların da yaddaşında yaşamaqdadır. Xristian xalqların yaddaşı *“Allah verdi – yaxşı yol”* duasını qoruduğu kimi, Azərbaycanın müsəlman türklərinin yaddaşı da Cərciz peyğəmbər haqqında rəvayətləri və onun adı ilə bağlı maddi mədəniyyət abidələrini günümüzə qədər yaşatmaqdadır. Xristian missionerin Azərbaycan xalqının yaddaşında müqəddəsləşdirilməsi türk etnik yaddaşının öz xristian keçmişindən imtina etməməsi, inancın transformasiyası kimi izah edilə bilər. Etnik yaddaş Müqəddəs Qriqorinin Qafqazda xristianlığı yayan fədakar missioner kimliyini arxa plana keçirir, sonradan qəbul etmiş olduğu dinin ehkamları çərçivəsində onu peyğəmbər statusu ilə tanıyır, bununla belə, onun müqəddəsliyini qoruyur və ona tapınır. Azərbaycanda Beyləqan rayonu ərazisində Cərciz peyğəmbərin adını yaşadan məbəd indinin özündə də insanların ziyarətgahı – tapınacaq yeri kimi qorunur. İnsanlar bu məbədə arzularının çin olması ümidi ilə sitayiş edirlər. Qafqazda xristianlığı yayan dini şəxsiyyətlə bağlı keçən

əsrin əvvəllərinə aid rus nəşrlərindəki gürcü əfsanəsinin mətni ilə XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycandakı Cərciz peyğəmbər məbədinin axunduna istinadən mətbuatda çap olunmuş əfsanənin mətni arasında hər hansı semantik ziddiyyət olmadığını görürük: *“Həzrəti Cərciz Peyğəmbərin Beyləqan torpağına necə gəlib çıxması barədə tarixi mənbələrdə ətraflı əhvalatlar var. Rəvayət olunur ki, Peyğəmbər Suriyadan təkəllahlığı təbliğ edə-edə gəlib Mil torpağına çıxır. O zamanlar bu ərazidə yaşayan əhali atəşpərəstliyə sitayiş edirmiş. O, insanları tək olan Allaha itaət etməyə çağırırdığı üçün buradakı atəşpərəst kahinlərin qəzəbinə tuş gəlir. Atəşpərəstlər onu təqib etməyə başlayır. Qovula-qovula indiki ziyarətgah yerinə gəlib çıxır. Allahın məsləhətindən atılan oxlardan və zərbələrdən ona xətər dəymir, nəhayət, o, bir quyuya düşür. Fürsəti əldən verməyən atəşpərəstlər onun üstünü torpaqlayır. Beləcə, bu ziyarətgahın yerində müqəddəs bir təpə yaranır. Əsrlər keçir, quşlar, heyvanlar bu müqəddəs yerdə sığınacaq tapır, ovçuların oxuna tuş gəlmirlər”*. [1]

Mübariz Aslanovun Cərciz peyğəmbər ziyarətgahına həsr etdiyi məqalədə diqqəti çəkən məqamlardan biri də türbənin tərəkəmə türklərinin yaşadığı ərazidə yerləşdiyinin vurğulanmasıdır: *“Türbənin yerləşdiyi yer Beyləqan rayonunda məskunlaşan tərəkəmə kəndlərinin əhatəsindədir. Əlinəzərli, Dünyamahıllar, Eyvazalıllar və Aşıqlı kimi tərəkəmə kəndlərinin əhatəsində olan Cərcis Peyğəmbərin indiyə qədər ziyarətgah kimi qorunub saxlanması elə bu camaatın ənənələrə sədaqətindən irəli gəlir”*. [1]

Beyləqandakı Cərciz peyğəmbər ziyarətgahı

Qeyd edək ki, Kaxetiyada yaşayan türk mənşəli əhalinin də əksəriyyəti tərəkəmələrdir.

Gürcü əfsanəsində Müqəddəs Qriqori xristianlığı qəbul etmiş əhalinin başçılarına şərab camını uzadarkən türk dilində müraciət edir: **“Allah verdi”**. Yerli əhali də türk dilində cavab verir: **“Yaxşı yol”**. Mənə elə gəlir ki, müxtəlif xalqlara və inanclara aid bu ümumi məqamlar Qafqaz xristianlarının süfrə ritualını nəyə görə türk dilində icra etdiklərinin səbəbləri barədə müəyyən mülahizə yürütməyə imkan verə bilər. Bunu həmin dövrdə türklərin Qafqaz coğrafiyasında hegemon etnos olması ilə izah etmək mümkündür. Buradan daha bir nəticəyə də gələ bilərik ki, Qafqazdakı xalqlar, o cümlədən burada yaşayan türklər xristianlığı təxminən eyni vaxtlarda, buraya kənardan gəlmiş eyni missionerlər sayəsində qəbul etmişdilər. Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik siyasəti öz ideologiyasına uyğun olaraq şüurlu şəkildə pravoslavlıq adı altında insanları bir-birinə bağlayan bağları qoparırdı, qədim inancları aradan qaldırırdı, adət-ənənələrə yeni yozum verirdi.

Əlbəttə, tarixi prosesin gedişində müəyyən transformasiyaların baş verdiyini də nəzərdən qaçırmmaq olmaz. Məsələn, Müqəddəs Qriqorinin müsəlmanların inancına uyğun Cərciz peyğəmbər adı ilə müqəddəsləşdirildiyi kimi. Yaxud **“Allah verdi”** ifadəsindəki **“Allah”** komponenti islamiyyət dövrünün dildəki izi kimi başa düşülə bilər. Gürcü əfsanəsinin bu ifadəni Suriyadan gələn missionerlərlə bağla-

ması, eləcə də bu ifadənin forması, funksiyası və istifadəsi islamdan əvvəlki xristian ritual strukturunun davamı olduğu ehtimalını gücləndirir. Yəni bu fakt dildə təzahür edən dini və mədəni sintezlərin, arxaik ayinlərdən islamaşmış kollektiv yaddaşa keçidi kimi izah oluna bilər. “Allah verdi” ifadəsində Tanrının, yaxud Yaradanın adı dəyişsə də, ona aid ruzini verən, müqəddəs payı bəxş edən “ucalardan uca” qüvvə statusu dəyişmir. Bu, ritualın semantik kökünün qorunduğunu göstərir. Burada üzdəki leksik təbəqənin yeni mədəni şərtlərlə uyğunlaşdırılması tipik mədəniyyətlərarası transformasiya hadisəsidir. “Sakral və profan” kitabının müəllifi Mirça Eliadenin əsas tezislərindən biri budur ki, rituallarda adlar və zahiri xüsusiyyətlər dəyişsə də, funksiyalar və ilkin mənalar nadir hallarda tamamilə itirilir. Başqa sözlə desək, ilahi qüvvənin adının dəyişməyi mümkündür (məsələn, Tenqri – Tanrı – Xudavənd – Allah), onun funksiyası (ruzi vermək, müqəddəs payı təmin etmək) və ayin mahiyyəti isə qorunub saxlanılır.

Beləliklə, bayram, toy, ziyafət kimi ritual məclislərində duanın türkçə başlaması və türkçə bitirilməsi tarixən Azərbaycan dilinin Qafqazdakı xalqlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmaq səviyyəsindən çıxaraq ritualaşdırılmış mədəniyyət daşıyıcısı vəzifəsini yerinə yetirdiyini, ən əsası da mədəni üstünlüyünü göstərir.

Azərbaycan türkləri tarixin sonrakı şərtləri altında sakral səciyyəli ritualdan – şərab süfrəsindən, şərab içmək qaydalarından imtina etsə də, bu ritualı yaşadan xalqlar arasında müqəddəsliyin kodu ilkin halında, azərbaycanca qalmışdır.

Müqəddəs Georgi adının türk etnosunun yaddaşında fərqli səviyyədə anılmasının maraqlı faktlarından biri də xristian qaqauzların hər il keçirdikləri “Xederlez” (Xıdır Əlləz) bayramıdır. Bu bayram hər il mayın 6-da Müqəddəs Georgi günündə qeyd edilir və pasxa bayramı qədər əziz tutulur. Maraqlı olan cəhət isə xristian müqəddəsinin adının xristian xalq tərəfindən “müsəlmanlaşdırılmasıdır”. Düşünürük ki, bunun özü də tarixi transformasiyaları təhlil etmək baxımından ciddi araşdırma mövzusu ola bilər...

Bu faktlar bizi daha dərin tarixi keçmişə, Qafqaz Albaniyası dövrünə aid ümumi xristian mühitinə aparır. Görünən budur ki, tarixin həmin mərhələsində Qafqazda xristianlığı qəbul etmiş türk etnosunun dili və dini bir müddət buradakı digər etnosların dili və dini ilə paralel şəkildə və sintezləşmiş halda yaşamış, hətta onlardan üstün olmuşdur. Sonradan islamaşma baş verdikdə isə müqəddəslik səciyyəsi daşıyan ritual ifadələri mənsub olduğu dildən çıxarılmış, lakin həmin mühtdəki digər xalqların dilində və yaddaşında ilkin halında saxlanılmışdır.

Çoxdilli və çoxetnoslu ərazilərdə folklorun dil mənsubiyyəti təkcə filoloji və etnoqrafik məsələ deyil, həm də mədəni yaddaşın strukturlarını təhlil etmək üçün mühüm analitik mənbədir.

Tarixin yuxulu xatirələri oyandıqca. Bu da mütləq nəzərə alınmalıdır ki, Qafqazda bütün etnosları bir araya gətirən mədəni sistemin ayrı-ayrı faktlarının XIX əsrdə qeydə alınması tarixin hökmü ilə baş verirdi. Bir yerdə yaşayan xalqlar əsrlər boyu öz mədəniyyətləri arasındakı birliyin və müxtəlifliyin fərqiində olmadıqları halda, Rusiyanın və Avropanın Qafqazı “kəşf etməsi” və öz maraqlarına uyğun idarə etməyə çalışması tarixin bir çox yuxulu xatirələrini oyadır, gizli sirlə-

rini yerindən tərpədir, bu gizlinlər böyük və güclü dövlətlərin maraqlarına uyğunlaşdırılırdı.

Azərbaycan türklərinə, ümumiyyətlə, Qafqazın müsəlman xalqlarına qarşı mədəni genosid siyasəti yeridən və yürüdən imperiya maraqlarının hədəfindəki gerçəklərdən biri də Qafqaz xalqları arasında ümumilik, bütövlük yaradan qədim dəyərlərə yeni mənalar, fərqli yozumlar, xalqların özünə isə yeni təyinatlar vermək idi. Qafqaz xalqları arasında bir vaxtlar inanc və etiqad birliyini simvollaşdıran, *“Allah verdi”* ilə başlayıb, *“Yaxşı yol”* ilə davam edən süfrə ritualı da imperiya maraqlarının təcavüzündən kənarda qalmamışdı.

Zurna sədələri altında. 1855-ci ildə Tiflisdə “Zurna” adında ədəbi-bədii almanaxın birinci buraxılışı nəşr olunmuşdu. Bu nəşri “Kavkaz” qəzetinin baş redaktoru Yevqraf Verdeneyev ilə Zaqafqaziya canişini Vorontsovun dövründə Tiflisdə dövlət müşaviri kimi fəaliyyət göstərən qraf Vladimir Solloqub (adının qarşısında *məxfi dövlət müşaviri, nasir, dramaturq, memuarist* kimi təyinatlar da işlədilir) birlikdə hazırlamışdı. Yeri gəlmişkən, həmin almanaxda Mirzə Fətəli Axundzadənin sətri tərcüməsində Molla Pənah Vaqifin də bir şeiri “Şərq anlayışında gözəl ideali” başlığı ilə verilmişdir. Burada diqqət yönəltmək istədiyim nöqtə budur ki, Şərq adı altında Azərbaycan türkləri ilə Qafqazdakı xristian etnoslar arasında sərhəd qoyulur və zaman keçdikcə bu sərhəd böyüdüldü...

Almanaxdakı fərqli müəlliflərə aid bir neçə yazıda Tiflis həyatının ruslar üçün ekzotik səciyyə daşıyan xristian ziyafətləri və süfrə adətləri təsvir olunub və həmin təsvirlərin hamısında süfrə ritualının *“Allah verdi – yaxşı yol”* şərtinə əməl olunduğunu görürük.

Almanax o vaxt Tiflisdə yüksək dövlət qulluğunda çalışan Mixail Şerbinin “Tiflis hambalı” (Тифлисский муша) adlı dram əsəri ilə açılır. Əsərdəki hadisələrin mərkəzində canişinliyin baş şəhəri olan çoxmillətli Tiflisin gündəlik həyatını təmsil edən aşağı təbəqə nümayəndəsi – hambal obrazı durur. Hadisələr şəhər meyxanası mühitində cərəyan edir. Müxtəlif etnik və sosial qrupların nümayəndələrinin – gürcülərin, ermənilərin, rus hərbiçilərinin bir araya gəldikləri əsərdə dramatik münaqişə ənənəvi yerli davranış tərziləri ilə Avropa tipli “mədəni həyat” normaları arasında ziddiyyət üzərində qurulub. Səhnələrdən birində Zurab adlı hambala şərab içirtmək üçün ev nökrəri təkid edir və deyir: *“Allah verdi!”*. Zurab isə “Allah verdi” duasını yerə sala bilməyib: “Yaxşı yol”, – deyərək şərab dolu kasanı başına çəkir. Səhifənin haşiyəsində isə bu məzmununda şərh verilib: *“Allah verdi” və “yaxşı yol” Gürcüstanda içənlərin, adətən, bir-birinə söylədikləri sağlıq tostlarıdır* [10, s.53].

Almanaxda verilmiş başqa bir mətndə – müəllifinin adı göstərilməyən “Kato və Ana” sərlövhəli “gürcü povestində” isə *“Allah verdi”* və *“yaxşı yol”* duası artıq toy məclisində səsləndirilir. (Bir il sonra bu əsər Tiflisdə ayrıca kitab halında nəşr olunmuş, əsərin müəllifinin gürcü qadın yazıçı Melaniya Badridze olduğu göstərilmişdir [Bax: 3, s.236-243]). Maraqlı olan budur ki, povestdə təsvir olunan gürcü toy məclisində sazandar saz (rusca mətndə “balalayka” göstərilib) çalıb, *bayatı* oxuyur. Almanaxın redaktor qeydində *“sazandar”* sözü “müğənni”, *“bayatı”* isə “toy mahnısı” (свадебная песня) kimi izah edilib: *“Kato ilə Ananın toyu da*

möhtəşəm bir ziyafətlə qeyd olundu: sazandarın sazı cingildədi və onun dilindən **bayatılar** səslənməyə başladı... Gürcüsayağı – yəni bolluca yeyib-içirdilər və təzə-toyluların şərəfinə səslənən gur **“Allah verdi!”** sağlıqları uzun müddət ara vermirdi; sağlıqları daha gur **“Yaxşı yol!”** nidaları müşayiət edirdi” [9, s.311].

Öz əsərlərində gürcü süfrə ritualının təsvirinə daha çox yer verən qraf Vladimir Solloqub olmuşdur. Onun bədii yaradıcılığında *“tulumbaş”* tərəfindən idarə olunan süfrə mərasimində səsləndirilən *“Allah verdi”* – *“Yaxşı yol”* duası müəyyən mənada leytmotiv təşkil edir. V.Solloqubun 1853-cü ildə özünün rəhbərlik etdiyi Tiflis teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulmaq üçün yazdığı və iki il sonra *“Zurna”* almanaxında çap etdirdiyi **“Toyun ərəfə gecəsi və ya Gürcüstan min ildən sonra”** pyesində hadisələr *“Allah verdi”* ilə başlayır, *“Yaxşı yol”*dan keçir. Rusiyanın Çernışevski, Dobrolyubov kimi məşhur tənqidçilərinin münasibət bildirdikləri bu əsərin ekspozisiyasında gürcü zadəgan Kayxosro ilə erməni taciri Karapetin qızı Ketavananın sabahkı toyu ərəfəsində Tiflisin yeni elitesi şənlənir. Şənliyin **tulumbaşı** Revaz adlı gürcü zadəgandır. Türk mənşəli *“tulumbaş”* XIX əsr Qafqaz içki məclislərinin təsvirində vazkeçilməz komponentlərdəndir. Bu söz məclisin rəisi mənasında işlədilir. Məclis zamanı tulumbaşın dediyi söz qanun sayılır: hamı onun tapşırığını yerinə yetirməlidir. Tulumbaş Keyxosroya – toyun bəyinə təkid edir ki, içsin:

“Revaz. ...*Sənin nişanlın Ketavananın sağlığına içək – sabah o sənin arvadın olacaq. Ona sağlıq arzulamaq sən olan yerdə kimə düşər? Nə olacaq olsun! Bu gün sənin subaylığının son günüdür, Kayxosro, Allah verdi!*

Kayxosro. *Sərxoş olsam, günahı sənin boynuna, yaxşı yol!*” [12, s.342]

Sərxoş Kayxosronu yuxusunda 1000 il sonrakı gələcəyə səyahətə aparən bu fantasmaorik pyesin başlanğıc remarkasında Səttarın da adı çəkilir. Müəllif gürcü zadəganlarının şənlik məclisini birinci planda, Səttarla zurnaçını (rusca mətndə **“zurnaçı”** sözü də azərbaycanca verilib) isə ikinci planda təqdim edir. Etnik mənsubiyyətinə görə Azərbaycan türkü olan Səttar o vaxt Qafqazın ən məşhur xanəndəsi olub. O, Ərdəbildə doğulub, xanəndə kimi İranda şöhrət qazanandan sonra Naxçıvana və oradan Qafqazın inzibati və mədəni mərkəzi Tiflisə köçmüşdü. Səttar obrazına *“Zurna”* almanaxındakı digər dram əsərində – *“Tiflis hambalı”*nda da rast gəlirik. V.Solloqubun *“Toyun ərəfə gecəsi”* pyesi boyu Səttarın səsinin eşidilməməyinə isə rəmzi mənə vermək mümkündür. Qafqaz türklərini susdurmaq, onlara ağzını açmağa imkan verməmək imperiyanın dövlət siyasəti idi. Ancaq Qafqaz torpağının yaddaşı gürcü ailə ilə erməni ailəyə, yəni xristianlara aid toy məclisinin iştirakçılıqlarına *tulumbaşın* dilindən azərbaycanca **“Allah verdi! – Yaxşı yol!”** – deyə səslənirdi, toyu Səttar ilə zurnaçı şənləndirirdi...

“Allah verdi! – Yaxşı yol!” leytmotivi qraf V.Solloqubun sonrakı yaradıcılığında da nəzərəçarpan yer tutur. 1856-cı ildə saray tarixçisi rütbəsi verilən və imperator sarayı nazirliyində xüsusi tapşırıqlar məmuru vəzifəsinə çəkilən qraf V.Solloqubun *“Zaqafqaziya adət-ənənələri haqqında dramatik oçerk”* kimi təqdim etdiyi *“Meyxanədə bir gecə”* adlı dramatik əsərində də Qafqazın yaddaşı *“yaxşı yol”*dan kənara çıxa bilmir, türkcə dilə gəlir, *“tulumbaş”*ı, *“Allahverdi”*ni xatırlayır.

“Qurantamov. Bico!

Karapet. Batono!

Qurantamov. Yenə şərab ver, ən yaxşısından... Sənə nə olub, Revaz, heç iç-mirsən, özün də **tulumbaşsan, Allah verdi.**

Revaz. Yaxşı yol... [13]

Süfrə duasından siyasi ayinə keçid

Qraf V.Solloqubun Qafqaz adət-ənənələrinə, xristian birliyinə həsr etdiyi əsərlər içində ən məşhuru da “**Allah verdi**” adlanır. Təhlil üçün maraqlı material təmin edən bu şeirin tam mətni ilk dəfə 1887-ci ildə Peterburqda nəşr edilmiş “Qraf Vladimir Aleksandroviç Solloqubun xatirələri” adlı kitabda verilib [8, s.242-243].

Şeir Rusiya imperiyasının Qafqazda yaratdığı yeni və bu coğrafiya üçün fərqli bir ritual – imperatoru qarşılama mərasimində səsləndirilmək üçün yazılmışdı. Müəllif öz xatirələrində bu şeiri Rusiya çarı II Aleksandr öz oğulları ilə Qafqaza, Kutais şəhərinə gələrkən burada ali qonaqlar şərafinə təşkil olunan təntənəli qarşılama mərasimi üçün yazdığını göstərmişdir. Bu əsər az sonra rusdilli Qafqaz sakinləri arasında Rusiya çarına minnətdarlıq ifadə edən, sağlıq arzulayan *təntənəli ziyafət məhəsinə* çevriləcək, “şəhər folkloru” nümunəsi kimi dillərdə doluşacaq, yeni siyasi məna qazanacaqdı...

Gürcüstan torpağı və gürcülər adından Rusiya hökmdarına müraciətlə yazılmış şeirin birinci bəndində “Allah verdi” duasının İveriya – yəni Gürcüstan elinin əfsanələrində ən qədim zamanlardan bəri adlı-sanlı ata-babaların yadigarı kimi gəldiyi vurğulanır. Mətnin məzmununa görə, igidliyin, şücaətin təməli, başlanğıcı “*Allah verdi*” kəlməsində olduğu üçün bu kəlmə qədimdən bəri qorunub saxlanıb, ağ gündə də, qara gündə də daim səslənib:

С времена давным-давно прошедших,
С преданием Иверской земли,
От наших предков, знаменитых
Одно мы слово сберегли -
В нем нашей удали начало,
Товарищи счастья и беды;
Оно у нас всегда звучало:
Аллаверды!

Çox qədim, çox uzaq keçmişdən bəri,
İveriya yurdunun tək yadigarı
Şanlı babaların bir kəlməsini
Qoruyub bu günə gətirmişik biz.
O kəlmə başıdır igidliklərin,
Xoş günü, pis günü bölüşəndə də
Dilimizdən heç vaxt düşməyib o söz:
Allah verdi!

Şeirin ikinci bəndində “Allah verdi” ifadəsinin hansı mənanı daşdığı izah olunur və lirik təhkiyə rusca başa düşülməyən kəlmənin mənasına yönəldilir. Bu-

rada müəllif ifadənin mənasını çarı qarşılama mərasiminin məqsədinə uyğunlaşdıraraq dəyişir, ona yeni rituala uyğun fərqli yozum verir. Nəzərdən keçirmiş olduğumuz gürcü əfsanəsində *şərabı və ya müqəddəs ruzini Allah verdi* mənasında işlədilən ifadə rus şairinin şeirində hökmdara müraciətlə “Allah səninelədir”, “Allahın kölgəsi sənin üstündədir” kimi mənalandırılır və bununla ifadənin sakral məzmununa siyasi rəng yaxılmış olur. Ruzi duası XIX əsrdə Rusiyanın işğalı ilə başlayan və uzun müddət davam edən müharibənin həyəcana gətirdiyi Qafqazda yeni döyüşlərə atılan döyüşçülərin cəsarət andı kimi yozulur.

Алла верды! - "Господь с тобою!",
Вот слову смысл, и с ним не раз
Готовился отважно к бою
Войной взволнованный Кавказ;
Ходили все мы к схваткам новым,
Не ожидая череды.
Хвала погибшим... а здоровым -
Алла верды!

Allah verdi! – sözün mənası budur:
Tanrı səninelədir!
Davadan lərzəyə düşəndə Qafqaz
Qalxdı ayağa dilində bu söz;
Növbə gözləmədən
Girdik yeni-yeni döyüşlərə biz.
Ölənələr rəhmət... qalanlara da –
Allah verdi!

Şeirin növbəti bəndində şən və təntənəli gürcü ziyafətinin təsviri ilə artıq Rusiya imperiyasının gürcü xalqına göstərdiyi himayə, gətirdiyi əmin-amanlıq, xoş həyat tərənnümü edilir. Bu bənddə qarşımıza xristian ritualında türk kimliyini saxlayan başqa bir rəmzi ifadə – **tulumbaş** çıxır.

Гуляя звонко по рукам,
Неугомонно ходит чаша,
И вплоть до утренней звезды
Несется голос **тulumбаша**:
Алла верды!
Bir yerdə durmayıb şərab kasası,
Əldən-ələ keçir cingildəyərək.
Sabahın ülkəri doğana kimi
Tulumbaşın səsi heç olmur əskik:
Allah verdi!

Rus şairinin və dövlət qulluqçusunun öz müşahidələri əsasında Qafqaz etnoqrafiyasından bəhrələnərək yazdığı, özü də fərqiində olmadan türk dilinin xristian yaddaşındakı əks-sədasını ifadə edən şeirin son bəndi siyasi dua kimi səslənir. Şeirin nəqəratı – “Allah verdi” kəlməsi son bənddə bəndədən Tanrıya yönəlmiş dua kimi deyil, Tanrının çar üzərindəki himayəsini təsdiqləyən siyasi

formul kimi verilir. Şeir in son bəndində çar mövcud ritual təsəvvürü çərçivəsində müqəddəslik səviyyəsinə qaldırılır. Bununla da rus poeziyasının dili ilə yerli ritualın yaddaşı imperiya hakimiyyətinin dini ehkama çevrilməsinə xidmət edir:

Ты осенил нас благодатью,
Детей и жен ты наших спас,
Ты помнил и меньшую братью,
Ты к просвещению двинул нас, -
Благословен же будь судьбою,
Тобой мы сильныи горды,
Великий цар, Господь с тобою!
Аллаверды!»

Sərdin üstümüzə sən öz lütfünü,
Xilas etdin arvad-uşağımızı.
Yaddan çıxartmadın gənc nəslimizi,
Maarifə doğru yönəltdin bizi.
Xeyir-duasını sən in taleyin
Heç zaman üstündən əskik etməsin.
Səninlə güclüyük biz, həm də mətin,
Tanrı səninlədir, böyük hökmdar,
Allah verdi!

Bu şeirin sonluğunda ilahi lütf edən Allah yox, Allahın lütfünün təmsilçisi kimi təqdim olunan Rusiya çarıdır. Sonradan populyar mahnıya çevrilən bu şeirdəki nəqəratın kollektiv şəkildə səsləndirilməsi ideoloji təbliğatın çərçivələri daxilində qalmır, daha geniş vəzifə yerinə yetirir. Ziyafət ritualı performativ səciyyə daşdığı üçün nəqərat gürcülərin dilindən siyasi sədaqət aktına çevrilir, çar hakimiyyətinin ilahi himayə altında olduğu təsəvvürünü təsdiqləyir. Bu şeirə bəstələnmiş mahnının ifasını ruslar özləri də çara sədaqət andı kimi icra edirdilər və mətn müasir Rusiya nəşrlərində “hərbi nəğmə” kimi verilməkdədir. Bizim mövzumuz baxımından maraqlı olan məqam isə rus poeziyasında türk mənşəli ritual formulu-nun xristianların müqəddəs hesab etdikləri süfrə duası ilə birləşdirilərək imperiyanın siyasi diskursuna daxil edilməsidir.

Bütün Qafqaza yayılan əks-səda. V.Solloqubun şeiri özündən sonra ədəbiyyatda müəyyən əks-səda doğurmuşdu. 1903-cü ildə Tiflisdə nəşr edilmiş “Весь Кавказ» (Bütün Qafqaz) məcmuəsində “Allah verdi” başlığı ilə verilmiş gürcü əfsanəsi ilə yanaşı, V.Solloqubun “Allah verdi” şeirinin nisbətən dəyişdirilmiş variantı (bu dəyişiklik şeirin kollektiv yaddaş faktına – folklor nümunəsinə çevrilməsi ilə də izah edilə bilər), eləcə də bu şeirə cavab olaraq yazılmış daha iki mətn var. Hər iki mətndə sərlövə yoxdur, lakin şeirlərin ikisi də “*Allah verdi*” duası ilə başlayır. Bu şeirlərdən birinin müəllifi Oponçinin, digərinin müəllifi isə D.Eristovdur. Oponçinin şeirində “Allah verdi” kəlməsində müqəddəs və əsrarəngiz bir çağırış səsinin olduğu ifadə edilir. Şeir in lirik təhkiyəçisi fərd adından deyil, “biz” adından danışır və “biz”in, yəni rus və gürcü toplumlarını bir araya gətirən kollek-

tiv düşüncənin adından tulumbaşla – məclisin rəisi ilə Azərbaycan dilində ünsiyyət qurur:

Подняв с вином высоко чашу;
На клик, что нас в восторг привел
Мы отвечаем **толумбашу:**
Йахши йол, Йахши йол!
Şərab dolu kasanı qaldırıb
Cavab veririk tulumbaş,
Bizi cuşə gətirən o çağırışa:
Yaxşı yol, yaxşı yol! [11, s.19]

Məcmuədə verilmiş üçüncü “Allah verdi” mətninin müəllifi isə D.Eristovdur. Gürcülərin və ermənilərin süfrə duasının strukturuna əməl edən, yəni “Allah verdi” ilə başlayıb, “yaxşı yol” ilə bitən, bir bənddən, səkkiz misradan ibarət bu şeir gürcü xalqının adından “qocaman nəğməkar” – qraf Solloquba müraciətlə minnətdarlıq ifadəsidir:

Аллаверды! Певец старинный,
Опять вы с нами, милый граф,
Вы любите наш край картинный,
Наш старый быт, наш прежний нрав.
Опят ваш стих нас оживляя,
В восторг кавказцев всех привел
И по обычаю мы края, вам отвечаем:
Йахши йол, Йахши йол!

Allah verdi! Ey qocaman nəğməkar,
Yenə birlikdəyik, sevimli qraf,
Sevirsiz füsunkar diyarımızı
Köhnə tərzimizi, adətimizi.
Yenə də şeiriniz can verib bizə,
Bütün qafqazlıları gətirdi cuşə.
Bu yurdun adətincə cavab veririk sizə:
Yaxşı yol, yaxşı yol. [14, s.19]

Ehtimal etmək olar ki, sonuncu şeir 1870-ci illərin əvvəllərində, V.Solloqubun Qafqaza ikinci səfərindən qayıdışı münasibətilə yazılıb. Burada bizim üçün vacib olan əsas məqam şeirin yazılma tarixi deyil, ədəbi taleyidir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, “Allah verdi” çağırışının mahiyyəti V.Solloqubun poetik mətnində sadəcə yerli etnoqrafik detal funksiyası daşımaqla məhdudlaşmır; şeir Qafqaz məclis ritualının bir hissəsi olan türk mənşəli sakral formulu semantik baxımdan xristian imperiya diskursuna daxil edir.

Etnik mənşəcə rus Yevgeni Oponçinin və gürcü D.Eristovun 1903-cü ildə Tiflisdə “Весь Кавказ” məcmuəsində yer alan şeirlərində isə “**Allah verdi**” kollektiv nitq aktının göstəricisidir. Bu mətnlərdə şeirin lirik subyekti “mən”dən, yəni müəllif fərdiyyətindən ayrılaraq “biz”ə transformasiya olunur və bu “biz”, yəni rus və gürcü toplumlarını bir araya gətirən yeni imperiya icması **tulumbaşın** çağırış

rışına Azərbaycan dilində cavab verərkən bunu “**bu yurdun qədim adəti**” kimi təsbit edir. İmperiyanın xristian icmasının dilindən səsləndirilən “**Yaxşı yol!**” cavabı onu səsləndirənlərin təsəvvüründə etnik mənsubiyyət göstəricisi deyil, imperiya mərasim dilinin keçmiş özündə yaşadan performativ elementidir. Burada Azərbaycan dilinə məxsus ritual məzmunlu ifadələrin folklor məcrasından çıxarılaq imperiyanın mərasim repertuarına daxil edildiyini görürük. Bu isə XIX əsrdə Rusiya işğalı nəticəsində Qafqazın mədəni müxtəlifliyinin vahid siyasi-ideoloji məkan daxilində yenidən kodlaşdırıldığını nümayiş etdirir.

V.Solloqubun şeirlərinə yazılmış və bu gün də “Qafqaz ziyafət mahnısı” adı ilə ifa edilməkdə olan “Allah verdi” şeirinə musiqinin nə vaxt və hansı münasibətlə bəstələndiyini müəyyənləşdirə bilmədik. Ancaq əlimizdə həmin mahnının 1911-ci ildə Moskvada nəşr edilmiş not mətni var. 11 kupletdən ibarət “Allah verdi” (rusca “Аллаверды”) alt başlıqla “Qafqaz mahnısı” kimi təqdim olunub. Mahnının aranjimanı M.Nadirov imzalı bəstəkara aiddir. Son kuplet V.Solloqubun mətninə əlavədir və artıq zamanın və tarixin dəyişdiyini, ədəbiyyatda və ictimai şüurda Qafqaz romantikasının dağıldığını aydın ifadə edir.

Тепер не то на светском бале,
Где этикет нас поборол,
Не слышно больше в шумном зале
Аллаверды и яхши-йол.

İndi o cür deyil saraydakı bal,
Üstələyib bizi ordakı kural.
Həminki deyildir bu səs-küylü zal
Nə “**Allah verdi**” var, nə də “**yaxşı yol**”.

Mətnə mahnıda əlavə edilmiş bu misralar zamanın dəyişdiyini, tarixin döndüyünü aydın ifadə edir. XX əsrin əvvəllərində artıq tarixin gedişatı və Rusiya imperator sarayının siyasi havası xeyli dəyişmişdi. İmperiya öz sonuna yaxınlaşmaqda idi və çar sarayındakı yeni təntənələrdə keçmişin dərinliklərindən türk dilində gələn Qafqaz xatirələri Səttarın səsi kimi eşidilməz olmaqda idi...

“Allah verdi” mahnısının tarixi ilə bağlı rus ədəbiyyatında maraqlı bir qeyd də var. “*Mahnı Vətəndaş müharibəsinə qədər hərbi mühitdə çox populyar idi, o vaxt onu ağ qvardiyaçılar oxuyurdu. Mahnının qatarda ağ qvardiyaçı zabidlər tərəfindən ifa edilməsi Vasilyev qardaşları tərəfindən “Çapayev” filmində (1934) lentə çəkilməmişdi, lakin senzuranın tələbi ilə həmin hissə filmdən çıxarılmışdı*”. [Bax: <http://a-pesni.org/popular20/allaverdy.php>]

Görməzlik və ya mədəni silmə. Elmin və vicdanın vəzifəsi keçmiş dəfn olunan xatirələrin yaddaşdakı nişanələrini həyata qaytarmaq, tarixdəki yerini bərpa etməkdir. Buna görə də ayrı-ayrı misallar üzərində təfərrüatlı dayanmışıq. Məqsədimiz türk sözlərinin Qafqazın xristian xalqlarının ən populyar rituallarından birinin strukturunda başlanğıc və sonluq kimi işlənməsinin təsadüfi hal olmadığına, əsrlər boyunca sakral mədəni yadigar kimi performativ qaydada nəsilərdən-nəsilərə ötürüldüyünə diqqət çəkməkdir. Bu cür ifadələr bir nəsilə digər nəslə yaddaşın yazıda, kitabda “maddiləşmiş” donuq mətni ilə deyil, insanların aktiv fəa-

liyyəti vasitəsilə ötürülür: hər ziyafət zamanı ritualın qanun-qaydaları “qüvvəyə minir”. “Ritual məcəlləsi”nin türk dilində olmasına, başqa sözlə, süfrə-ziyafət ritualı formulunun türk dilində sabitləşməsinə səbəbin axtarılması Qafqazın erkən xristianlaşma mərhələsində türk xristian icmalarının ibadət təcrübələrinin bu regionda kommunikativ üstünlüyə malik olması ehtimalını gündəmə gətirir.

Vurğulamaq istəyirəm ki, mənim irəli sürdüyüm mülahizə bir ehtimaldır. Zənnimcə, bir zamanlar Qafqazın bütün xristian xalqları tərəfindən duaların türk dilində edildiyi, ayınlərin bu dildə həyata keçirildiyi barədə ehtimalın elmi müstəvidə müzakirəyə çıxarılması zəruridir. Bu zərurəti aktuallaşdıran səbəblərdən biri də Qafqazın xristian xalqlarının tarixindən bəhs edən elmi əsərlərdə indiyədək bir qayda olaraq türk etnosunun və türk dilinin iştirakının görməzliyə vurulmasıdır. Əslində, bu ənənə də yeni deyil. 1845-ci ildə nəşr edilmiş “Кавказский календарь” məcmuəsində “Allah verdi” məbədinin adının “bir çoxlarının izah etdikləri kimi” türk mənşəyi sual altına qoyulmuş, bu söz yaxınlıqdakı Alvani kəndinin adı ilə əlaqələndirilmişdi [5, s.146]. Bundan başqa, yazıda rus “xristian qulağına xoş gəlməyən” qədim mahnıların, adət-ənənələrin xalqın iradəsi ilə aradan qaldırıldığı xüsusi vurğulanmışdı. Qafqazda xristian dini separatizmini təbliğ edən təmayül bu gün fərqli məcrada davam etməkdədir. Məsələn, V.Solloqubun üzərində ətraflı dayandığımız “Allah verdi” şeirindən bəhs edən gürcü alimi mərhum xanım İrina Baqrati-Muxraneli bu şeirin əsasını, özəyini təşkil edən süfrə duasında türk kimliyinin görünməməsi naminə şeirin adını “Tost” kimi təqdim edir və tostun gürcü ziyafətlərində ən geniş yayılmış “janr” olduğuna diqqət yönəldir. “Janrın” onurğası olan ritualın dili isə diqqətdən və təhlildən kənarda qalır: “*Solloqub bu şeirdə Qafqaz həyatının iki əsas xəttini əks etdirə bilmişdir: ritorik cəhətdən antik şönlərin xüsusiyyətlərini qoruyan ənənəvi gürcü süfrəsinin obrazını, eləcə də dayanıqlı ritual və folklor ənənələrinə əsaslanan, ola bilsin ki, yunan xor lirikasından qaynaqlanan, din, yaş və milli fərqlərə baxmayaraq qonaqları eyni mərasimdə bir araya gətirən birləşdirici təbiətə malik bayramı*” [7, s.179].

İ.Baqrati-Muxranelinin mülahizəsi, yəni “Allah verdi” ilə başlayıb, “yaxşı yol” ilə davam edən süfrə ritualının antik yunan xor lirikası ilə əlaqələndirməsi məsələnin mənşəyinə daha geniş və fərqli perspektivdən baxmağı təklif edir. Müəllifin yanaşması ritual formulunun dilinə deyil, yalnız kommunikativ-ünsiyyət funksiyasına fokuslandığı üçün mərasimin yaşayan və icra olunan, gözlə görünən linqvistik yaddaş qatı təhlildən kənarda qalır. Əgər süfrə ritualının strukturunun antik yunan xor lirikası ilə əlaqələndirilməsi əsaslı hesab edilərsə, o halda həmin modelin türk dilində sabitləşmiş ritual formuluna hansı tarixi və coğrafi təmas xətti üzərindən keçdiyi də ayrıca izah və təhlil tələb edir. Başqa sözlə, bu formulun türk dili vasitəsilə Qafqazın ziyafət ritualı təcrübəsinin performativ dövryyəsinə daxil olmasının mexanizmi ayrıca mövzu kimi araşdırılmalıdır. Hər halda, elmi obyektivlik naminə bu məsələyə də baxıla bilər.

Məşhur gürcü knyaz soyadını təmsil edən və ömrünün sonunadək Moskvada yaşayan xanım İrina Baqrati-Muxranelinin Tiflisdə rus dilində nəşr olunmuş “Ruslar Qafqazda” adlı kitaba daxil etdiyi “Qraf Solloqub Gürcüstanda” məqaləsində V.Solloqubun “Allah verdi” şeirindən “indiyə qədər Qafqazda oxunmaqda

olan” mahnı mətni kimi də bəhs olunur. Bu mahnının təhlilinin arasında müəllif diqqəti tamamilə başqa səmtə yönəldir: “XIX əsrdə Rusiyanın nöqtəyi-nəzərinə görə Qafqaz Bibliya Qafqazı (Ararat dağı), vahid etiqadlı, pravoslav (Gürcüstan) Qafqazı idi. Və imperiya Qafqazı idi.

Aradan yüz il keçəndən sonra birləşdirici pravoslav başlanğıcı yoxa çıxır. Qafqaz islamaşdırılır və ateistləşdirilir, getdikcə daha çox imperiyaya məxsus və separatçı olur. Taleyin tərsliyindən bu proses birbaşa Solloqubun yaradıcılığına aiddir” [6, s.32].

Mənə elə gəlir ki, taleyin ən amansız tərsliyi XIX əsr Qafqazını XXI əsrdə “vahid xristian etiqadlı” məkan kimi görməkdir. Bu, müəllifin tarixə Qafqazı işğal edən Rusiya imperiyasının bu yurdun ən qədim sakinlərindən olan türk kimliyinə, eləcə də müsəlman xalqlara qarşı yürütdüyü mədəni genosid siyasəti gözlüyündən baxmağından irəli gəlir. Qafqazın, başlanğıc nöqtəsi bəlli olmayan “yüz ildən sonra” “islamaşdırılması” və “ateistləşdirilməsi” iddiasının irəli sürülməsi, ən pisi də bu anlayışların eyniləşdirməsi təkcə elm deyil, insanlıq və əxlaq baxımından yol-verilməzdir və bu cür məsələlərin polemika müstəvisinə çıxarılması, yumşaq desək, ciddi deyil.

Rəngli illüstrasiyalarla tərtib olunmuş “Ruslar Qafqazda” kitabının bir hissəsi “Allah verdi” (xanım İ.Baqrationali-Muxranelinin təbirincə, “Tost”) mahnısına həsr olunub. Çox təəssüflər olsun ki, müəllif “Qraf Solloqub Gürcüstanda” məqaləsində köhnə mahnını elmin və sənətin deyil, müasir Rusiya imperiyası siyasətinin ideoloji təmsilçisi kimi oxuyur və bu oxu zamanı Azərbaycanı da hədəf alır.

Dağıstandan olan Murtaza Duqriçilovun XXI əsrdə nəşr etdirdiyi “Qafqazda populyar olan bir mahnı haqqında” adlı məqaləsindən V.Solloquba və onun şeirinə yeni yozum verən ədəbiyyatçılara “nifrət qoxusu” gəldiyindən şikayət edən xanım İ.Baqrationali-Muxraneli fikrini əsaslandırmaq üçün polemikaya girdiyi müəllifdən uzun-uzadı sitat gətirib. Sitatın içində V.Solloqubun “Allah verdi” şeirinin Qafqazda “folklor” nümunəsi kimi ortaya atılmış 35 misralıq “yeni variantının” tam mətni də verilib. Mətnin məzmunu isə bundan ibarətdir ki, Qafqaz xalqlarının uzun müddət rus əsarətinə qarşı mübarizəsinə başçılıq etmiş Şeyx Şamil 1859-cu ildə “abşeronluların”, başqa sözlə, azərbaycanlıların əli ilə əsir götürülüb...

Buna artıq XXI əsr rus siyasətinin zurnası ilə oynamaqdan uyğun ad tapmaq çətindir. Heç şübhəsiz ki, xanım İ.Baqrationali-Muxranelinin opponentini “ifşa etmək” adı ilə öz məqaləsində tam mətnini tirajladığı yeni “Tost”un yaranması imperiyanın müsəlman xalqları bir-birinə qarşı qoymaq strategiyasından qaynaqlanır, ən azından, həmin strategiyayı dəstəkləyir.

“Allah verdi”nin müasir variantının üçüncü mənbədən alınaraq elmi sitat adı ilə tirajlanması XIX əsr Qafqazının həm tarixinin, həm də bu tarixi yaşatmalı olan kollektiv yaddaşın qərəzli şəkildə yenidən yazılması deməkdir. Burada söhbət xristianlı-müsəlmanlı Qafqaz xalqları arasında tarixi etimadsızlıq toxumu səpməyə yönəlmiş qərəzli mövqedən gedir. Bu cür yanaşmalar Qafqazın çoxqatlı mədəni yaddaşını anlamağa deyil, parçalamağa, xalqları bir-birinə qarşı qoymağa xidmət edir. Bu baxımdan, xanım İ.Baqrationali Muxranelinin “tost janrı” ilə bağlı gürcü ədəbiyyatı tarixindən gətirmiş olduğu istinad da Qafqazın xristian cəbhəsin-

dən türk-müsəlman kimliyinə yönəldilmiş yersiz və şit atmaca təsiri bağışlayır. V.Solloqubun “Allah verdi” şeirində gürcü janr forması ilə ümumbəşəri etika və gürcü mövzusunun heyvətə bir sintezini yaratdığını iddia edən müəllif bu sintezi rus və gürcü pravoslavlığı üçün ümumi olan qonaqpərvərlikdə (özü də xristian qonaqpərvərliyində!) görür: “*Tost janrı yalnız gürcü süfrəsinin şifahi, folklor ənənəsində mövcud deyildi. Bu janr ədəbiyyatda vətəndaşlıq qazanmışdı – Qriqol Orbeliani 1827-ci ildən 1870-ci ilə qədər “Tost” (“Sağlıq tostu və ya İrəvan döyüşündən sonra Ziyafət”) poeması üzərində işləmişdir”... [6, s.35]*

Hərbi karyerası Rusiya imperiyasının türklərə qarşı müharibəsindən qidalanan general Qriqol Orbelianinin poeması, adından da aydın göründüyü kimi, 1827-ci ildə İrəvanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalını xristianların müsəlmanlar üzərində zəfəri kimi tərənnüm edir. Bu poemanın XXI əsrdə V.Solloqub haqqında kitabda xatırlanmasına isə ədəbi paralel gətirmək cəhdi kimi baxmaq sadələşmə olardı. Bu, Rusiya imperiyasının zəfər diskursunu yeni tarixi şəraitdə yenidən aktuallaşdırmaq təşəbbüsü kimi oxuna bilər. Ancaq hər kəs bir həqiqəti qəbul etməyə məcburdur ki, zaman geriye deyil, irəliyə axır. Apardığımız təhlil isə bir daha təsdiqləyir ki, daim irəliyə axan zaman içində Söz daşdan da, insandan da etibarlıdır...

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov M. Azərbaycanda peyğəmbər məzarı. “Bakı xəbər” qəzeti, 1 noyabr 2010
2. Bodenstedt F. Tausend und Ein Tag im Orient. Berlin, 1850.
3. Азиз Шариф. Н. Г. Чернышевский и грузинская общественность. // Вопросы литературы, №6. Москва: 1979
4. Алла верды. Легенда. // Весь Кавказ. Иллюстрированный справочно-литературный сборник, № 1. Тифлис: 1903. Этнографический отдел
5. Алавердский храм в Кахетии. Кавказский календарь. Тифлис: 1845
6. Багратиони-Мухранели И. Граф Соллогуб в Грузии // Русские в Грузии. Тбилиси: 2017, с.32
7. Багратион-Мухранели И.Л. Европеизация Кавказа в XIX веке и национальная самобытность. // Филология и культура. Philology and culture. Казан: 2015, №3(41)
8. Воспоминания графа Владимира Александровича Сологуба с портретом. Санкт-Петербург: Издание А.С. Суворина, 1887, 242-243
9. Като и Ано. // Журна. Закавказский альманах. Тифлис: 1855
10. М.Щ. Тифлисский муша. // Журна. Закавказский альманах. Тифлис: 1855
11. Опончинин. Алаверды. // “Весь Кавказ”, Иллюстрированный справочно-литературный сборник, № 1. Тифлис: 1903. Литературный отдел
12. Соллогуб В. Ночь перед свадьбой, или Грузия через тысячу лет. // Журна. Закавказский альманах. Тифлис: 1855
13. Соллогуб В.А. Ночь в духане. Драматический очерк закавказских нравов. [//http://az.lib.ru/s/sollogub_w_a/text_1857_noch_v_duhane_oldorfo.shtml](http://az.lib.ru/s/sollogub_w_a/text_1857_noch_v_duhane_oldorfo.shtml)
14. Эристов Д. Алаверды. // “Весь Кавказ”, Иллюстрированный справочно-литературный сборник, № 1. Тифлис: 1903. Литературный отдел

